

Csáth Géza: Jegyzetek Mikszáthról és új regényéről

ikszáth Kálmán, akit a ma élő magyar írók között a legnagyobbak nevezünk, a múlt év őszén három kötetben kiadta új regényét: *A Noszty fiú esetét a Tóth Marival*.

I.

Mikor valaki már olyan sokra vitte mint Mikszáth, le kell mondania arról, hogy valami nagy szenzációt csináljon az új írásaival, mert hiszen természetes, hogy aki csak teheti, elolvassa a könyvét (még a kritikusok is) és azután fölhangzik az egyetemes dicséret:

Ejnye be pompás, kedves. Micsoda csodálatos meseszöveg. Ó ez az aranyos humor!

És eltárgyalják a könyvet a fővárosi irodalmi szalonokban épúgy és majdnem épolyan dicsérettel, mint vidéki kaszinók dohányzóiban és falusi házak verandáin. Mindenki megszokta már, hogy Mikszáth első minőségűt szállít és punktum. Igazságtalanság! Mikszáth olyan friss, még mindig annyira fejlődő, teremtő erejének annyira teljes birtokában levő művész, hogy joggal számot tarthat rá, hogy bőven foglalkozzanak vele nemcsak általános dicséretnek keretében, hanem művészetének komoly vizsgálásával, Annál is inkább időszerű ez, mert az új regény pikáns alkalmat ad holmi hosszabb elmélkedésre. A harmadik kötet végén t. i. az Utóhangban — az író után — megszólal az esztétikus Mikszáth is és nyilatkozik a regényírás jövőjéről. Hallgassuk meg mit mond!

II.

Azt mondja Mikszáth, hogy „a nagy mesemondók eltűntek és vissza se fognak térni többé” . . . Az írók ezentúl a hétköznapi életből fognak meríteni. Lejárt az az idő, amikor a poézist sablonok szerint csinálták és a regények, elbeszélések, drámák megépítése a konvenció tervrajzaihoz ragaszkodott. Mikszáth a közönséget okolja a konvencióért, a közönséget, amely „még fiatal s nem bánja, ha az történik a darabban, amit ő óhajt, hogy történjék”. Az irodalomnak

jobban és jobban közelítenie kell az élethez és közelíteni is fog. Az elbeszélő művekben hiányozni fog az a kerekdedség és frappáns fordulatosság, amit eddig láttunk, hiányozni fog az a csináltság, amelyet a cselekmény szimmetrikus fölépítésében az összefutó szálak elrendezésében érezünk, de több lesz benne az élet valószínűségéből. Így szalad a regény az újság-riport felé. A riport a maga „eredeti természetességében” folyik, szabad és független a „szabályoktól”. „A riporter közli velünk a nyers eseményt, felvonultatja az abban részt vett fő- és mellékalakokat anélkül, hogy kénytelen volna életfolyamatukból többet nyújtani, mint amennyit az esemény megértése kíván.” Így látja Mikszáth a regény fejlődését, ez a véleménye az elbeszélő irodalom jövőjéről, és mint írja, ilyenforma sejtelmek kapcsán tett kísérletet a fentebbi elbeszéléssel.

III.

Tehát a riport lenne az új regényírás homunkulusa? Es a krónikás elmondás, az események időrendi nyers felsorolása — a tökéletesedés?

De hiszen ez nem fejlődés. Az elbeszélés legrégebbi fajtája éppen a riport. Az Iliász, az Odüsszeia, az Énéisz vajon nem riportjai-e a trójai háborúnak, Odüsszeus bolyongásainak és Énéasz atya viselt dolgainak? Igenis riportok ezek, abban a tekintetben, hogy az elmondás bennök leginkább tényekre vonatkozik és az elbeszélés csak egy bizonyos eseménycsoportot ölel fel. Mikszáth a riportot a nemrég-múlt idők elbeszélőművészetével szembe-állítja. Holott a riportnak a kritériumát éppen abban látom, hogy egy „bizonyos” eseményt mond el, egy bebonyolódást és egy kibonyolódást. Olyan valamit, amiben az író éppen azért kelti fel az érdeklődést, hogy az események sajtószerű játékát, a szálak egymásba-bonyolódását, összekuszálódását mutatja be és a végén vagy kibonyolítja a csomókat vagy elvágja. Hiszen éppen ezt az elbeszélő irodalmat jellemzi, „hogy az életfolyamatokból nem nyújt többet, mint amennyit az események megértése kíván”!

Világosabban olyanformán lehetne ezt mondani, hogy az ilyen íróknak az esemény, az egység, a fölátnivaló a történet. És éppen ez jellemezte Mikszáth írásait mindenkor, a mese. A mesélőregény neveznénk mi riport-regénynek vagy krónikás regénynek, vagy anekdótázó regénynek. És a típusai éppen Mikszáth-regények. Kevésbé típusosak, de hasonlóképpen ebbe a kategóriába sorolandók — akiket Mikszáth is említ — Jókai, Dumas, Hugo Viktor.

Ezen a téren fejlődésről legfeljebb annyiban lehet szó, hogy az író a mese konstrukcióját elrejtse a közönség szemei előtt és ezáltal fokozza a történet élethűségét, vagyis azt a látszatot, hogy amit elmond, valóban megtörtént vagy megtörténhetett. Szóval bemácsolja a szimmetrikus fölépítés vastraverzeit és a „szálak” elrendezéséhez alkalmas boronálót óvatosan használja.

IV.

Ezzel a típussal szemben, mint ellentétet — ha úgy tetszik haladottabbat — állítanám azt az írásművészetet, amelynek számára

egység: az emberi élet. Az ilyen író az eseményekben nem talál valami különösebb érdekességet, nem is látja meg az események között azokat a „szálakat”, mert a művészi nagyítóüvege nem ezekre van beállítva, hanem egy további síkra, ahol emberi alakok bontakoznak ki élesen. Ezek az írók nem riportot írnak, hanem életrajzot. Amazok között az írók között és emezek között egyformán vannak elsőrangú, másodrangú, harmadrangú művészek. De mégis, ha a fejlődés kérdésére, amelyet Mikszáth fölvetett, megakarunk felelni, akkor azt szeretnénk mondani, hogy ez a fajta írói típus ma él és úgy tetszik, hogy a következő évtizedekben többségre fog vergődni. Nemcsak azért, mert a városi élet, az idegrendszer kifinomodása ebbe a másik emberlátó síkra állítja be az írók szeméit, hanem azért is, mert a közönség lassanként — mint Mikszáth mondja — „megöregszik” és függetlenül is hasonlóan lát, mint az írók, hasonló dolgok iránt érdeklődik. Az író tanítja a közönséget látni és a közönség pedig az írókat írni. Szóval a fejlődöttebb ízlésű „megöregedett” közönség kölcsönhatásba kerül az íróval, míg a régi olvasók hasonlatosak voltak a mesemondók publikumához, amely körülülte a művészt és szájtátva hallgatja az elbeszélést, anélkül, hogy sejtene, hogy mi is a művészet abban, amit kap és mi az amit meg kell csodálni.

V.

Azok az írók, akiknek a művészi látótere az „emberre” van beállítva, akiknek az „egység” nem a mese, hanem egy emberi élet, ezek képviselnék a másik csoportot. Ok írják azt a regényt, amely nem mese, hanem élmény, aminek olvasása nemcsak gyönyörűség, hanem még egy darab élet is, de ami nem riport, hanem líra. Ide sorolnám azok közül, akiket ismerek például Balzacot, Flaubert-t, amellet, hogy mesélő, Dickenst is, (aki fölülmúlhatlanul egyesíti a két írói típus erőnyeit) Dosztojevszkyt, Stendhált, Tolsztojt, Jacobsent, Csehovot, Turgenyevet, Anatole Franceot, Thomas Mannt. Ezek az írók az ember belső természetének legszorgalmasabb kutatói. Őket nem az események egymásutánja érdekli, hanem az események okait keresik meg a lelkekben. Ezeknek az emberismerete nem tapasztalati, nem praktikus, mint például Mikszáthé, — akit, mint emberismerőt Bródy Sándor gyakran nagy dicsérettel említ — hanem velük született. Azt szeretném mondani, hogy ezek az írók mielőtt láttak volna embert, már bele tudták magukat képzelni mindenféle helyzetbe és körülményekbe. Mikszáth viszont praktikus emberismerő. Hasonló azokhoz a kórboncnokokhoz, akik sohase folyamodnak a mikroszkóphoz, mert nagy tapasztalataik folytán olyan esetekben is, amikor biztosat mondani mikroszkóp nélkül nem lehet: szabad szemmel is pontos diagnózist vágnak ki. Náluk a fantázia nincs lekötve az emberek megismerésére, mint amazoknál, ők az embereket száz adott eset alapján ítélik meg százegyedszer, praktikusán alkalmazzák a megtanultakat. Ők az emberismeret tudósai. Stendhált, Csehovt, Jacobsent és a többieket pedig az emberismeret művészeinek nevezném.

De mindenféle tétel gyűlöletes és az eféle okoskodás, ha számot tart arra, hogy abszolút igazságnak tekintsék, épenséggel visszatetszik.

VI.

A Noszty fiú esete a Tóth Marival csakugyan riport-regény és ennyiben nem különbözik Mikszáth többi regényeitől. Színhelye Bontó-megye, szereplői Nosztyék és Tóthék. Az esemény, a riport pedig a következő:

1. Hogyan akarta Noszty Feri feleségül venni a milliomos Tóth Marit, hogy megmentse családját az anyagi tönkremenéstől. 2. Micsoda ravasz cselt eszeltek ki a Nosztyak, hogy elhitessék a milliomosékkal, hogy a fiú nem a pénzért akar házasodni. 3. Hogyan ment fuccsba a már majdnem keresztülvitt manőver, hogyan sült ki a turpisság.

Mikszáth kétségtelenül abban látja a regénye riportszerűségét, hogy nem végződik — mint mindenki a címből is gondolná — házassággal, hanem ellenkezőleg az utolsó pillanatban bizonyítékot szerez Tóth apa a Nosztyak aljas szándékairól. Ez a bizonyíték pedig nem más, mint egy megkezdett levél, amelyet Noszty Feri valamely fogadóban könnyelműen ottfelejtett s amelyet a vendéglős megtalált, eltett és az idő elérkeztevel Tóth apának hűségesen elküldött. Ebből is látható, hogy az eset rendkívüli és a véletlenszerű kibonyolódás a maga érdekességében és anekdota-szerűségében nem az élet, hanem a tervszerű írói munka bélyegét viseli magán. Ez nem azt jelenti, hogy Mikszáth nem elsőrangú művész, hanem csak azt, hogy művészete természetének megítélésében tévedett. Ez a regény tehát mese, mint a többi, finom és kedves mese, csupa élő, lélező, vértelt alakokkal, akiket azonban az író bármennyire is élnek, láthatatlan drótokon rángat nagy művészettel, szépséggel és bámulatraméltó okossággal.

Mikszáth művészetének legfőbb tulajdonsága a konstrukciónak ez a biztonsága, harmonikus mivolta, szóval a mesélés. A kompozíciója a maga nemében páratlanul artisztikus de mégis sokkal inkább érdekelnek az alakjai. Hogy a mese szép lesz és nagy filmje akadály nélkül fog siklani (ej be pompásan beolajozta!) azt úgyis tudom, mert már olvastam a *Beszterce ostromát*, és a *Prakovszkyt*, a *siket kovácsot* és a *Kis primást* és a többit is mind.

Igen, az alakjai valamennyien nagyszerű figurák. Jellemző fejek, éles kontúrokkal, klasszikus szépségű portrék. Mulatságos szószátyár szolgák, nagyszájú nénikék, bogaras uraságok, szép fiúk, szép leánykák (egy szőke és egy barna)! ... És nincsen egyetlen rosszul megvilágított pont se, minden tiszta, beállított és színes, mint a Bencur képeken. Itt van például ez a Kopereczky, a mai magyar főispánok típusa, léha, tudatlan, de alapjában mégis szeretetreméltó és *grand seigneur*. Az állatok tanítványának vallja magát és egy kost vezetget mindenfelé, mint más a kutyáját szokta. Nagyszerűen megrajzolt fej az öreg Nosztyé: a régi szabadelvűpárt képviselői között egy tucat ilyen Noszty akadt — ez is típus. A jókedélyű, mulatós féldzsentri-fiúk között könnyű lesz megtalálni Noszty Ferit is. És az összes alakok ilyenek; valamennyi különleges típus, képeskönyvbe való. És mégis úgy tetszik, hogy alig vannak stilizálva. Mikszáth olyan csodálatos természetességgel mozgatja őket varázsfonalain, hogy megesküszünk reá, hogy egytől egyig személyes ismerősei az írónak.

VII.

Talán egy év előtt olvastam egy apró kritikát. Egy kiváló novellistánkról azt írták, hogy féktelen erotika túlteng a novelláiban és ez az immoralis vonás árnyékot vet a tehetségére. Olyanféleképpen végződött a dolog, hogy meg kell javulnia és jó útra térnie. Ez az együgyű okfejtés az írot a témáiért vádolta, szóval olyanféle kívánságot reprezentált, hogy ám írjon az illető, mert hiszen tud írni és érdekesen írjon továbbra is, de válasszon más témákat? Nevetséges kívánság! A kritikus csak arra hivatott, hogy ítélkezzék a művészetről. A művészetről, amellyel az író az ötleteit kiviszi. Arról is lehet beszélni, hogy az ötlet jó-e vagy rossz-e. De arról, hogy erkölcsös vagy erkölcstelen-e! Erre vonatkozólag legfeljebb leánypolgári iskolai igazgatónők és gimnáziumi ifjúsági könyvtárak örei nyilatkozhatnak. Akkor is legfeljebb így:

— Elolvasása serdült korúaknak egészségi szempontból nem ajánlatos!

Mondom, az a kritikus azonban a témái alapján erkölcstelennek jelentette ki ezt a novelláírót, ahelyett, hogy azt mondta volna meg, hogy érdekeseke-e a témái vagy nem, jól vannak-e megcsinálva vagy nem. Ha azonban egy lépéssel tovább megyek a *l'art pour l'art* lépcsőin, akkor azt mondhatom, hogy ennek az írónak az írásait bizonyos buja, elfogult forróság jellemzi. Ebből arra következtetek, hogy az író valóban sexualisan hiperaesthesiás, de nincs módomban kideríteni, hogy ő maga erkölcsös vagy erkölcstelen férfiú-e. És hogy a szerelem a legfőbb, az egyetlen téma, ezt nem kell sem magyarázni, sem menteni. Tudjuk azt, hogy a sexuális funkció minden élő lénynél fontosabb minden másnál. A civilizáció ezt a tényt nem változtatta meg. Az emberi életnek is főmotívuma maga az élet — a továbbélés. A kultúrembernél a sexuális indító erő talán kisebb, de a művészetekben átszublímálódva annál dominálóbb szerepet játszik. Minden emberi gondolkodás, akarás és érzésnek láthatatlan központja ez. A művészet a művészek életének egy-egy darabja papirosán, zenekaron, vásznon, márványban és minthogy az élet domináló vezérmotívuma a nemi élet, tehát a művészet is elsősorban a nemi életről beszél. Természetes, hogy *contradictio in adjecto* már maga az, hogy egy írónak az erotikájába kötök bele. Hiszen nem adhatja a más erotikáját, hanem csak a saját magáét és egyáltalán adhat-e mást mint erotikát? A Noszty fiú esete a Tóth Marival is — erotika. A Mikszáth erotikája.

VIII.

Ez az erotika egészséges — ha szabad így mondanom — parasztosan egyszerű. Karcsú, finomarcú, kissé naiv, jószívű és kedves, közönséges értelemben vett „nőies” leány a Tóth Mari is. Nyilván ez az a típus, amely Mikszáth emberi érdeklődésének is a központjában áll, mert több Mikszáth-regényben ismétlődik. (Prakovszky, Szent Péter esernyője.) Ez az erotika egészen férfias, tehát nem mély és nem túlszenvedélyes. Pár idézet jól megmagyarázza, hogy milyen:

Hova lett Noszty. Hát az bizony visszament a karzat kijáratához, ott leste a letípegő hölgyeket, kik fölfogván a lépcsőknél szoknyáikat, csinos formás lábokban és bokákban élvezetes szemlét nyújthatnak a kujonnak.” (I. 217.)

Vagy ... a Noszty fiú belép a Szent Sebestyén-kórház orvosi szobájába, ahol Tóth Mari az éjszakát kénytelen tölteni egy előre megtervezett hídebontás miatt!

A kis cipők ott heverték az ágy mellett. A rezedaszín szoknya, meg a galamszürke blouse hanyagul a székre volt dobva, az utóbbi még szinte az élő test formáit mutatta a vállaknál és a mellnél, ahol be nem huppant és csak remegve mert odanézni Noszty — a fehér párnákba besüppedve a Mari feje pihent koszorúba font kalászszerű hajával. Nyakának édes vonalai minden lélegzetvételnél mozogtak, alakultak s mozogni látszott velők egy kis szentkép, mely keskeny fekete bársony pántlikán lógott a nyakán, mint a csengetyű a bárányné.”

Idegizgató pszichikai konfliktusok itt nincsenek. A nők sohasem komplikáltabbak, mint amilyen szép a testük. Minden megítélés, minden vágy: egyszerű, materiális. Ez a nemi élet, amit Mikszáth írásaiban találunk merőben testi jellegű, úgyszólván tisztán sexuális és erotikája, egy eredeti szellemi gondolatköre — nincs is. Itt a szerelmeseket az igen és nem kérdése érdekli, de különben semmi sem hiányzik, hogy egyszerű szíveik, mintegy előre összehangolva tiszta harmóniákban rezonáljanak. Jókai e tekintetben valóságos ellentéte Mikszáthnak. Buja, szomjas, különc. Ő már megérzi és kedveli, a másik előkelőbb női típust is, a bestiát, és az összes női típusokat. Gondoljunk a tengerszemű hölgyre, vagy a szép Angyalkára, vagy a Sárga Rózsa hősnőjére, erre a hortobágyi Carmenre. Érdekes, hogy Mikszáth Jókairól írt könyvében ezt a tényt egészen figyelmen kívül hagyta és nem látja meg soraiban ezt a mágikus különös erotikát sem. Pedig ha egy író természetrajzáról be kell számolni: első amit megnézek: az erotizmusa. Petőfi erotikája szintén nem túlságosan nagykaliberű — őt is csak kevés fajta nő érdekelte — de vannak benne finom és éterikus disszonanciák. Példa rá a Szeptember végén. Ez hiányzik Mikszáthnál, nála a szerelem inkább csak testi és a központja egy szelíd, eleven fiatal lány. Stendhal erotikája sokoldalú és káprázatos. Róla magáról is tudjuk, hogy egész életében nők után szaladgált és nagyon sokféle nő hatott rá. Nézzük Shakespeare-ét; Julia, Ofélia, Cleopatra, Kressida, Desdemona, a makrancos hölgy! . . . mennyi más és más fajta nő, mennyi más és más fajta erotika. Dickens erotikája kisebb, de még mindig sokoldalú. A Cooperfield két felesége Dóra és Ágnes merőben különböző nők és az a szerelem, amellyel Cooperfield Dórát szereti, szintén erősen különbözik az „Ágnes iránt érzett nagy vonzódásától”. Anatole France erotikája szintén nem sokoldalú, de van benne valami különös ritka zamat, valami nagy olvadás, lebecsülése a Nőnek és a szép nők imádata. Egy idézet a *Lúdláb királynő*-ből meg fogja világítani ezt az állítást:

(Jáhel és Nyársforgató Jakab pásztorórája.) Csókkal borítottam őt. Ő úgy intézte a dolgot, hogy szemembe tűnjön, hogy neki fekete harisnyája van, a térde fölött gyémántcsatos harisnyakötővel megerősítve és ez a látvány lelke-

met visszaterelte azokra a gondolatokra, amelyek tetszettek neki. Sőt mi több, ő maga nagy ügyességgel és hévvel ösztökélt engem ebben az irányban és észrevettem, hogy abban a pillanatban kezdett belemelegedni a játékba, amikor én már-már belefáradtam. Mindazonáltal megtettem, ami tőlem telt s ezúttal még elég szerencsés voltam, hogy megóvtam e szép teremtést attól a szégyentől, amelyet legkevésbé érdemelt meg.”

Később pedig:

„Békében aludni tértem hát: és miután az ágyba feküdtem, elfújtam a gyertyámat, életem legszebb napja után.”

Milyen éles szemmel, halvány mosollyal és milyen bölcs cinikus lenézéssel nézi Nyársforgató itt a saját szerelmeskedését és a nő buja tüzét, mohóságát. És milyen imádat szól az utolsó sorokból, amikor — mégis — élete legszebb napjának nevezi a napot, amelyen egy szépséges leány — akárki, de szép, fiatal, egészséges és bájos — részesítette őt az élet nagy örömeiben. Eféle különleges belső szerelmi gondolatkörök teszik annyira érdekessé és finommá France erotikáját. És Flaubert-ét is, Petőfiét is, Jókaiét is, Dumasét is, Dickensét is.

IX.

Azt gondolom, hogy minden szimpátia a *similis simili gaudet* elvén alapul. Az író, a művész is azért szeretjük, mert benne magunkra ismerünk. Az az egyszerű magyar földesúr, aki kimondta, hogy neki a Toldi nem imponál, mert minden olyan magától értetődő és kézenfekvő benne, hogy ő maga is úgy mondaná el — a legjobb olvasó, akit író kívánhat magának. Csak az a művész férhet hozzám, akiben ráismerek saját magamra:

Nini, ezt én is így gondoltam volna, ez az érzés az enyém, az én fantáziám is így szokott utazni, mondja az olvasó magában öntudatlanul és szavak nélkül.

A művészi kifejező erő dolga, hogy ami a teremtő személyében, gondolkodásában, pszichéjében speciális, oly módon találja fel, hogy azzal mintegy a ráismerés impresszióját keltse. Minden igazság olyan, hogy kellő bizonyítással el lehet fogadtatni bárkivel. A művészet szuggesztív erején és eszközein fordul meg, hogy ily módon kierőszakolja az olvasótól, hallgatótól, nézőtől a ráismerést, ami egyúttal kielégülést és tapsot jelent.

Mikszáth elsőrangú művész. Olyan, akinek a kifejezni-valójából semmi sem vesz el alkotásközből. Minden a felszínre jut és a maga helyére. Azt szeretném mondani, hogy 100%-ra dolgozik, mert a kifejező ereje tökéletes. Népszerű előadó és nincs meg benne a banálistól való kényeskedő irtózás. Ezt az angol íróktól tanulta, akiket szívesen olvas s akiket mestereinek vall. Jutalma ennek az erényének, hogy minden írói erejét a nyelv szépségére és az elbeszélés kerek gördülésének elintézésére fordíthatja. Es a ráismerés kielégülését úgy szólván mindenkiben föl tudja kelteni. A kedélye, a meséje a vidéki magyar uraké, a humora a jó emberismerőké, a nyelv művészete — a stílus-ínyenceké. Egészében megvesztegető és imponálóan biztos technika. Könnyedség, frissesség minden szófűzésében, mondatában! ... Ez már veleszületett.

Feltűnő, hogy a nők nincsenek tőle föltétlenül elragadtatva. Alig találtam nőt, aki Mikszáthot igazában méltányolni tudta volna. Ők öntudatlanul is megérik az írásokban a férfit és azt hiszem, hová Mikszáth egyhangú erotikája általában nem kelt bennök különösebb emóciókat. Azt pedig nem kell magyarázni, hogy a nőknek a humor iránt sokkal kevesebb érzékük van, mint a férfiaknak. Jókai nagy hatását a hölgyekre jórészt a szokatlan és pompás erotikájával merem magyarázni.

X.

Mikszáth mint nyelvművész messze elhagyja maga mögött Jókait. Ezt a gáncsolatlan szépségét a szófűzésnek, ezt a csiszolt, biztos mondatkonstruálást, ezt a mindig magyarizmusokban hullámozó gondolat kapcsolódást, a hangzásnak ezt a szépségét, ezt a teljes egyensúlyát a jelzőknek, köztiszteletűknek, időhatározóknak és névmásoknak, ezt a ritmusát a vesszőknek, pontoknak, pontos vesszőknek, gondolat és zárójeleknek csak nagyon kevés magyar írónál találjuk meg. (Az egyik kezemen megszámlálhatom valamennyit!) Ebben a stílusban nincsen elfinomultság, különös érdekesség, nincsenek új szók, nincsenek meglepetések. Természetes, könnyed és mégis klasszikus, az anekdota-mondóknak nemesen stilizált, folyékony beszéde ez.

Vannak benne szép hangsúlyok, szünetelések, gesztusok szemhunyorítások, elmosolyodások és félhangon tett huncfut közbevetések. Nekünk úgy tetszik, hogy Mikszáth művészetében a legnagyobb, legjelentősebb érték a nyelve.

XI.

A humora, a gondolkodása, az észjárása: ez az ami benne a magyar, ami speciálisan a faji karaktert képviseli. A művészi látásának szemüvegét a magyar földből bányászták.

A mosoly, amelyet ajkainkra csal: szelíd torzítás következménye, amellyel az emberi hibáknak és félszegségeknek, helyzeteknek oly tisztán meglátott természetét némi magyarázó hangsúllyal mutatja be. Mikszáth minden alakját szereti és nem bánik velők rosszul. Noszty Ferit is, akit olyan csúful megszegyenít a sors és akinek nagy fáradtsággal fölépített fondorlata a siker pillanatában omlik össze — megvigasztalja:

„Hiszen elég nagy a világ. És van benne elég leány. Szebbnél-szebbek, ékebbek. A hozományok se vesztek még ki. Ej, csak egészség legyen és egy kis türethető kártyajárás.” (Ezzel végződik a regény).

Talán a legkegyetlenebb egy csúnya lányhoz, akiről ezeket mondja:

„Tinka szeplős volt, mint egy pulykatojás és idomtalan nagy csontú, mint egy tehén.” (II. 61.)

Mikszáth humorának igazi finomságát mutatja például az a kis előadás, amelyben egy vendéglős Noszty Ferinek jellemzi a vendéglősök polgári rangját.

„Úgy gondolom, hogy a vendéglős olyan, mint a sántával való ferbliben a tizes . . . tetszik ismerni a sántával való ferblit?

— Mindenesetre.

— Természetesen, hiszen látom, hogy magyar anya szülte. Nos, a sántával való ferbliben a tízes a felsők közt felső, az alsók közt alsó, vagyis a vendéglős az iparosok közt iparos, az urak közt úr ... ez az én véleményem.

De ez csak egy árva falat, kóstoló a pompás menüből, amelyet Mikszáth az ötletek százaiból elénk tálal a regényben. És éppen az a szervesség, amellyel ezeket beleilleszti a regény szövetébe, teszi az előadását oly változatossá és érdekessé.

XII.

Azt hiszem, hogy a jó író, a kész művészt az jellemzi, ami a gyakorlott, tréningben lévő gyorsfutót. Jól startol, nem veszti el a lélekjelenlétét és biztosan kiszámítja, hogy hogyan kell elsőnek bekeznie. Mikszáth pompásan startol. Pár mondat, két oldal és már is teljesen rábízzuk magunkat; megyünk amerre visz. Azután nem siet. Tudja biztosan, hogy mindennel amit mond, le fogja kötni az olvasót, sohase ragadja el az elbeszélői hév, nem hadar, jókora szünetet tart, gyönyörködik a feszült figyelemben, amely körülveszi és nagy könnyedséggel, eleganciával lendíti a mesét amennyire kell. És elsőnek érkezik be! ... Művészete hiánytalan, tökéletes, egész.

Ami a könyveiből hiányzik az nem a művészetének, hanem az emberi mivoltának, természetének hiánya. E „hiányok” vizsgálása tehát úgyszólván nem is kritikai hanem természetrajzi szempont. De mégis el kell mondani, hogy hiányzik belőle az érdeklődés minden iránt, ami a saját miliójén túl esik. A látószöge kicsiny. (Igaz, hogy viszont senki jobban meg nem látja azokat a dolgokat, amiket Mikszáth megnéz.) Sok mindenről nem vesz tudomást: a tudományokról, a művészetekről, a nagyszerű muzsikáról és a nagystíliú életről. Minek, mondja Mikszáth, mikor az, amit látok nekem untig elég gyönyörűséget ad. Minek!? mondja ő a humorista bölcs mosolyával, egy jó pipa dohány és egy jóízű kacagás — ennél többet az élet — akár-hogy forgassuk — úgyse ad.

Dictum, factum:

Mikszáth új regényében, írói erejének teljességében, művészetének delelő pontján mutatkozik. Egyéniségének minden rokonszenves tulajdonsága, konstruktív művészetének minden biztonsága, humorának aranyfüstje, stílművészetének tisztultsága és eredetisége egyaránt rajta csillog a regény hétszáz és egynéhány lapján. Vannak írók, akiknek látása, témái és művészete rokonszenvesebb nekünk — a hasonlósági törvény kényszerítő érvényessége miatt — vannak, akik több gondolatot adnak, akik mélyebben mozgatják meg a kedélyünket, akik sokkal nagyszerűbb perspektívákban látják a világot, találhatunk köztük érdekesebb embert, érdekesebb előadást, finomabb erotikát, differenciáltabb érzéseket mint Mikszáthnál: de igazibb, öntudatosabb, egyénibb írásművészetet alig.

